

Miloš Havelka

A cseh kultúra és politika a generációs tapasztalat különböző horizontjain

Nem ismerhetjük meg, hogy ebben vagy amabban a korban mi történt, ha előzőleg nem vesszük észre, hogy ez melyik generációban, az emberi létezés melyik alakjában történt. Egy és ugyanazon tény, ha két különböző generációban történt, életszerű és ennél fogva történelmileg teljesen különböző valóságot jelent.

José Ortega y Gasset

A történelemírásban a posztmodern fordulatot követően az egységes nagyelbeszélésektől¹ a mikrohistória, a poszthistória irányába, valamint a történelmi antropológiához és a kultúratörténethez (illetve a *cultural studies*hoz) vezető újabb fejlemények általában nem csupán az értékek és a kutatási perspektívák pluralizálódását idézték elő. Olyan régebbi és állítólag „lágyabb” kategóriák újrafelfedezését, illetve újrahangsúlyozódását is magukkal hozták a kutatásba, mint az „emlékezet”, „identitás”, „hétköznapiság”, „mentalitás”, „multikulturalitás” stb.; és emellett a *generáció* és *generációváltás* (SACKMANN 1992, BUDE 1997; MANSSEL–ROSENTHAL–TÖLKE 1997; SPARSCHUH 2000; DANIEL 2001; LÜSCHER–LIEGE 2003; JUREIT–WILDT 2005)². Ez utóbbiaknak azon régebbi koncepciói iránti érdeklődése is újraéledt, amelyekre nemrég még a történelmi és politológiai megismerő tevékenység körében úgy tekintettek, mint amik nem elég transzparenssek, sőt kevésbé érvényesek vagy naturalisztikus, biológiai-genetikai aspektusuk miatt problematikusak (JAEGER 1977, 429–453). Annak ellenére vélekedtek így e koncepciókról, hogy meggyőző alkalmazásaikat tapasztalhattuk másutt, különösen a modern kultúra- és művészettörténet kutatási terepén, illetve a kortörténet területén, ahol a történelmi szubjektumok és a társadalmi cselekvők fontos ismertetőjegyeként láthatóvá váltak az egyéni kauzalitások és fejlődésváltozatok. Eközben ismételten megmutatkozott, hogy a generáció-fenomének nem homályos, csak „másodlagos jelenségeket” fejeznek ki – mint például Hans Jaeger írta –, „melyeknek bizonyos események és tények szolgálnak alapul” (JAEGER 1977, 429–453),

¹ Itt hosszan tartó folyamatról van szó, melyet nem tartóztatott fel sem a Francis Fukuyama-féle „történelem vége”, sem a Samuel Huntington által leírt „civilizációk harca”, mely utóbbi persze inkább politológiai koncepciónak tekinthető.

² Csehországban létezik egy régebbi hagyomány, mely szerint a politikai és kulturális fejlődés magyarázata számára a generációk egymásra következését háttérként használják. (SOLDAN 1940; HÁJEK 1946; LIEHM 1968; LEDERER 1979; HVÍŽD’ALA 1986). Az utóbbi időből különösen a Cseh–Lengyel Történelemszabványgyűjteményes kötetét kell kiemelni (PUŁASKI–VALENTA 1998).

hanem olyan közös sajátosságokról van szó, amelyek valamely korszak és társadalom mindenkori egészének a maga történelmi egyediségét kölcsönzik, és képesek kifejezésre juttatni specifikus társadalompolitikai konstellációkat.

Úgy tűnik, hogy újabban a létező szocializmus összeomlásának problematikájával összefüggésben ismét fellépnek ilyesfajta intellektuális tapasztalatok. A generáció-vonatkoztatott magyarázati perspektívák itt nemcsak a különböző belső pártkonfliktusok megértéséhez és a különféle reformelképzeléseknek konkrét generációk, illetve különböző érdekcsoportok specifikus társadalmi tapasztalati horizontjaiba történő ideológiai besorolásához járulnak hozzá, hanem ezen túlmenően elvezetnek az egyes reformkísérlet szellemtörténeti és politikátörténeti feldolgozásához is – és végül lehetővé teszik a különböző disszidenscsoportok sokrétű pozícióinak jobb megértését is.

A nemzedéki téma leggyakrabban említett – „genealogikus”, „biografikus” és „társadalomtörténeti”, illetve „eszmetörténeti”³ – megközelítései közül különösképpen a két utóbb említett tűnik biztatónak és termékenynek abból a szempontból, hogy a második világháború utáni Csehország politikai, kulturális és társadalmi fejlődésében szerepet játszó legalább három különböző generációs kohorsz jelentőségét felmutassam. A „korfokozatok” (vagy „korcsoportok”) *biográfiai* megközelítésében mindenekelőtt az életszakaszok különbségeit tematizálják, amelyek különböző (ciklikus) élethelyzetek, illetve különböző érettségi- és karrierfokozatok alapján keletkeznek, és amelyek megjelenhetnek például az *öreg és fiatal közötti konfliktusként*, vagy az ifjúság különféle módon motivált békétlenségeként az apákkal szemben, mint egy művészeti *querelle des Anciens et des Modernes* stb. Itt a generációs hovatartozást általában az egyéni élet időben és társadalomban való életrajzi elhelyezkedésének kérdéseként hangsúlyozzák. Ebben az értelemben használta például Thomas Kuhn a generáció fogalmát, amikor könyvének, a *Structure of Scientific Revolutionsnak* A tudományos forradalmak feloldódása című fejezetében a paradigmaváltás és a generációváltás közötti összefüggésre utal.⁴ A generációkat *társadalomtörténeti* összefüggésben inkább olyan csoportokként tematizálják,⁵ amelyek eszmetörténetileg és mentálisan sajátos, történelmi individuális *generációs tapasztalati horizontjuk* révén alakultak ki. Ez a tapasztalati horizont különböző politikai rendszerek és/vagy események befolyása alatt, különböző technikai felfedezések, társadalmi és kulturális

³ A *genealogikus* megközelítéssel többnyire a szociálandropológiában és a családszociológiában találkozunk, ahol a rokonsági *leszármazási rendnek* – például nagyapák, apák és fiúk generációja – és e rend „három lépésből álló sorozatának” a megjelölésére szolgál. A *demográfiai* megközelítés a „születési kohorszokat” hangsúlyozza, azaz olyan populációs szegmenseket, melynek tagjai – akiket földrajzi vagy bármilyen más módon elkülönített hovatartozással határoznak meg – egy adott időszakban ugyanazt a szignifikáns életeményt tapasztalják, például azonos iskolai végzettséggel rendelkeznek, ugyanabban az évben születtek, házasodtak össze vagy váltak el, és így tovább (GLENN 1977, 8). A kohorszfogalom a kohorszok kollektív „életkorának” hosszmetzeti perspektívája által különbözik a *korcsoport* fogalmától, amely egy adott időpontban a különböző korúak keresztmetzeti összehasonlításaira vonatkozik. Ha ebben az összefüggésben beszélnek a szociológiai „kohorszatról” is, nevezetesen a különböző születési évszámok *orientációs- és viselkedési* különbségeiről, akkor a kohorszfogalom a negyedik kiindulópontoz, a generáció *társadalomtörténeti* fogalmához közelít.

⁴ „Egy új tudományos igazság nem olyan módon szokott érvényesülni, hogy ellenfelei meggyőzetnek és felvilágosítottak nyilvánítják magukat, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassan kihálnak, s hogy a felnövekvő generáció már eleve meghitt viszonyba kerül az igazsággal.” (Max Plank szavait idézi KUHN 1977, 150.)

⁵ A generációs hovatartozás mindenekelőtt életkorszpecifikus tartalmi tulajdonítások olyan együttesét fejezi ki, melyek segítségével az emberek mindenkori korszakukban elhelyezik magukat, és amelyeket többé vagy kevésbé kiéleztetnek fogalmazznak meg (DANIEL 2001, 331)

változások stb. révén formálódott⁶. Ezeket a csoportokat ugyan meg lehet határozni a különböző szélesebb társadalmi és politikai mozgalmakhoz való hovatartozásukkal, ugyanakkor azonban mégis gyakran kialakítják a maguk konkrét történelmi alakját.

Ít tehát a „generációs tapasztalati horizontot” gyűjtőfogalomként használok, amely egyrészt konkrét történelmi-politikai eseményekre vonatkozik, amelynek egyedi kulturális és tudományos-technikai események felelnek meg, másrészt különböző összefüggésekben képes hangsúlyozni azokat a különböző aspektusokat (értékkötöttség, létkötöttség, értelemadás, a gondolkodási stílus különbségei stb.), amelyek az egyedi generációs csoportosulások értékhierarchiáiban és orientációiban specifikus módon jelennek meg. (MANNHEIM 1964, 509–565.) Ehelyütt ugyancsak fontosnak tűnik megjegyezni, hogy a generációk túlnyomórészt nem-esszencialista meghatározása konstruált fogalom, amely kizárja a folyamatos, rendszeres és többé-kevésbé automatikus generációváltás mechanikus elképzeléseinek problematikáját. Az ilyen elképzelések ugyanis nem veszik megfelelően számításba a közös mentalitás és a különböző „értelmezési”⁷ vagy orientációs minták⁸ és „társadalmi konstrukciók” problémáit. Csak mellékesen szeretném itt megjegyezni, hogy a társadalomtörténetileg meghatározott generációk ez utóbbi esetében olyan kutatási perspektíváról van szó, amelynek hagyománya a német szellemtudományokban több mint százéves. Ez a kutatási perspektíva York von Wartenburg gróf és Wilhelm Dilthey-ig, illetve az ontikus és a historikus közötti generikus különbségről – ahol az „ontikus” a „nem-történelmi ittlétet” jelölte – folytatott vitájukig nyúlik vissza, és előkészítette a *történelmi tudat* és változásai problémájának későbbi egzisztencialista, illetve fundamentálonológiai magyarázatát.⁹

⁶ Az 1970-es évektől kezdve persze tapasztalható ezeknek a megközelítéseknek bizonyos homályossága és kölcsönös elhatárolásuk elégtelensége: „It is not clear that a cohort, defined as „the aggregate of individuals (within some population definition) who experienced the same event within the same interval” has more precise meaning than a generation for purposes other than demographic analysis. Perhaps it is the best to accept the imprecision inherent in the concept of the historical generation, to treat it as a formulation with both an objective and a subjective social existence similar, say, to that of class, and to explore its significance in an applied rather than a theoretical context.” (KELLER 1978, 123.)

⁷ Így például M. Meuser és R. Sackmann könyvében az értelmezési minták az objektív, cselekvési problémákat felvető társadalmi feltételekre adott kulturális, kollektív, illetve egyéni (re)produkált válaszokként jelennek meg. Következésképp az értelmezési minták struktúrája csak akkor ragadható meg, ha az analízis során figyelembe veszik azokat a társadalmi strukturális problémákat, amelyekre az értelmezési minták a választ jelentik. Ezek a strukturális problémák – éppen az értelmezési minták konstitúciója szempontjából tekintett következményeiket illetően – csak a cselekvők megnyilatkozásainak értelmező rekonstrukciója által ragadhatók meg. Az egyén számára az értelmezési minta egyúttal a társadalmi világ észlelési és értelmezési formája is (MEUSER–SACKMANN 1992, 15). Az ily módon interpretált értelmezési minta azt is megengedi, hogy a szociológiában ne lineárisan fogják fel az időviszonyokat, hanem társadalmi tényállások konstrukciójaként értsék meg őket (MEUSER–SACKMANN 1992, 31), amit lehet a generációs jelenség metszéspontjának is tekinteni.

⁸ Ezt általánosan lehetne miliőspecifikus vagy akár egyénileg formált és sajátosan leülepedett értelemvilágokként is jellemezni, amelyek alapján e csoportok és egyének viselkedéseiket és cselekvéseiket egy bizonyos időszakban orientálják. (Például BOHNSACK 1998, 105–121.)

⁹ Dilthey az élet elméletileg leginkább központi fogalmában figyelmét a valóság emberi észlelésének sajátosságaira irányította. Az emberi észlelés számára lehetetlen a kölcsönhatásokat a társadalmi szférán belül elválasztani a saját korlátolt képzetvilágtól: a társadalom kölcsönhatásainak játékában valamennyi affektusunk jelenvaló és eleven, hangsúlyozta Dilthey, mivel az állapotokat mi magunk belülről észleljük a legelevenebb nyugtalanságban, amelyből rendszerük felépül (DILTHEY 1924, 61). Nos, Dilthey számára a generációk összjátéka is, tekintettel a tudás generációkon túlnyúló felhalmozódására, a kölcsönhatások ilyen karakterével rendelkezik: Éspedig a fenomenek azáltal is komplikálódnak, hogy ezek a kölcsönhatások sok generáció egymásra következésében összegződnek. A sötétségből csupán a társadalmi generációk e láncolatának utolsó rövid része lép elének derengő megvilágításban, s végül majd a világos történelmi nap fényében. Ennek az a következménye, hogy a korábbi korok állapotai egyáltalán nem érthetők meg közvetlenül az emberi természetből úgy, mint azt ma hisszük, hogy azt objektíve legalábbis általános körvonalaiiban észlelni tudjuk.

A generációs konfliktusokra és a generációváltásra orientált historiográfiai és szociológiai megközelítési módok a kutatásban különösen ott tűnnek termékenynek, ahol viszonylag rövid történelmi idő alatt több, világosan követhető politikai, gazdasági és társadalmi esemény, változás és fejlemény történt. Ezek aztán egyfelől stabilizálják a generációk közötti különbségeket, illetve konfliktusokat, másfelől stimulálni tudják a generációkon belüli differenciálódást is. Az ilyen események különösen fontosak a tevékeny életüket kezdő korcsoportok számára, mert intenzitásuk az egyének életében gyakran a társadalmi orientációk hasonlóságait és strukturális analógiáját hozza létre, és egy csoporton belül bizonyos életdöntések megfelelő megoldásait feltételezik. Az ilyen események és folyamatok karektere alapján aztán az egyes generációkat gyakran metonimikusan például az első világháború utáni „elveszett nemzedéknek”, „a világgazdasági válság nemzedékének”, a „hatvannyolcasok” nemzedékének, „joystick-” vagy „Golf-generációnak” és így tovább nevezik.

Az egyes generációs csoportosulások meggyőződésai „történelmi érvényesítése” lehetőségének szempontjából azután különösen fontosnak tűnik, hogy közülük mindegyik képes-e, úgymond „magánvaló generációból” „magáért való generációvá” változni, valamint mennyiben, azaz milyen mértékben kísérlik meg a világ- és önképüket explicit módon megfogalmazni és elképzeléseiket céltudatosan megvalósítani.

*

A cseh történelmet a XX. század második felében, pontosabban: a második világháború vége és a kommunizmus vége között a maguk egymásutániságában és egymásmellettségében három nagy generációs csoport befolyásolta,¹⁰ melyek egyidejű létezése és konfliktusai a generációs tapasztalati horizontok különbségeivel függenek össze. E különböző horizontokat elsősorban a világgazdasági válság, a német megszállás és a szocializmusépítés sztálinista fázisának generációképző tapasztalatai jelölték ki.

Itt mindenekelőtt az úgynevezett *világgazdasági válság nemzedékét* kell közelebről szemügyre venni, amelyet a publicista Julius Fučík¹¹ után akár *Fučík-generációnak* is nevezhetünk. Ez a generáció a megelőző, az első köztársaság ún. *újjáépítő-generációjától*¹²

A generációk egymásrakövetkezésében sajátos körülmények hatásai találkoznak kiszámíthatatlan módon (DILTHEY 1924, 62). Dilthey szerint az emberi tudás generációk révén történő áthagyományozásának a legfontosabb tulajdonsága, hogy egyúttal strukturálja az emberi észlelést is és ezen a módon problematizálja annak „közvetlenségét”, „természetességét” és „magától értetődőségét”. A generációk problematikájának reflexióiban nemcsak Ortega y Gasset indult ki Dilthey-ből, hanem Martin Heidegger is, mégpedig azzal a kérdéssel összefüggésben, hogy a szellem mint történelem miért hanyatlak az időbe (HEIDEGGER 1987, 71–72), ami – Dilthey fogalmaiban kifejezve – a következőt jelenti: miért jelenik meg „történelmi tudatként”.

¹⁰ A következő (negyedik) társadalmi-demográfiai kohorsz – amelyet talán a „normalizálás generációjának” lehetne tekinteni – e megelőző hárommal összehasonlítva az életkori kohorsz értelmében kevésbé volt kiformalva, és nem volt olyan specifikus sem a maga privatizált életmódja alapján, amely az 1970-es és 1980-as években a társadalom egészét meghatározó általánosabb jelleggel bírt. Ezért a szociológusok szívesebben beszélnek generációs szempontból nem specifikus „szürke zónáról” a nomenklatúra és a disszidensek között. És a „bársonyos forradalom” generációja is csak az előző évszázad 1990-es éveinek végén érvényesült. Érdekességként itt meg lehet vizsgálni az ún. „Husák-gyerekek” demográfiaiilag erős csoportosulását, azaz az 1974 és 1977 között születettek erős kohorszát, akik persze csak a fordulat után léptek a közéletbe.

¹¹ Közvetlenül a háború utáni korszakban Julius Fučík az antifasiszta küzdelem szimbólumává vált. Ezután persze visszaéltek vele, mint olyan ikonnal, amelynek segítségével az állam kommunista vezetése megpróbálta csökkenteni a Nyugaton (Angliában) tevékeny ellenállás jelentőségét.

¹² Közéjük tartozott például az író Karel Čapek, Josef Koldíček és František Langer, a publicista Ferdinand Peroutka és Eduard Bass, a szociológus Inocenc Arnošt Bláha, Otakar Machotka, Antonín Boháč és Josef Luvík Fischer, a nemzetgazdász Karel Engliš és Josef Macek, a teológus Josef Lukl Hromádka, a történész Kamil Krofta, Josef Šusta, Jan Slavík, Otakar Odložilík, a filozófus Karel Vorovka, Emanuel Rádl, František Krejčí, Ferdinand Pelikán és sokan mások.

különösen a kapitalista gazdasági rendszer bolsevik elutasításában és a parlamentáris demokrácia kritikájában különbözött, s különösen nagy szerepet játszott az 1938 (Müncheni Egyezmény) és 1956 (Hruscsov „titkos beszéde” az SzKP XX. kongresszusán) közötti években, egy olyan időszakban tehát, amely jellemezhető a modern cseh történelem „totalitárius korszakaként” is. (HAVELKA 2006, 143–151.) Kívülről tekintve, ez a csoportosulás ideológiailag meglehetősen homogén volt. A kapitalista gazdasági szervezet és a fasizmusveszély problémáinak tudatossá válását egyre nyilvánvalóbban befolyásolta a kommunista aktivisták és a „háború előtti funkcionáriusok” egy relatíve szűk csoportja, melynek legfontosabb része aztán a háború alatt moszkvai száműzetésben élt, legtöbbjük Komintern-tapasztalatokkal rendelkezett, és a második világháborút követően a „kommunista hatalomátvétel fő mozgatói” voltak. Hosszú időn keresztül ők képezték a párt káderrétegét. Ide kell még sorolni az 1920-as és 1930-as évek cseh modernista kultúrája egyértelműen baloldali orientáltságú reprezentánsainak lényeges részét is, akik a háború utáni időszakban politikai, propagandisztikus és adminisztratív funkciókban érvényesültek.¹³

A következő, demográfiailag szélesebb és némely szempontból atipikus csoportosulás, az ún. *totális bevetés generációja* az 1918 és 1930 között születetteket ölelte fel. A drámaíró Pavel Kohout után gyakran nevezik őket *Pavel Kohout-generációnak*, amivel e csoportosulás ellentmondásos – a kritikátlan Sztálin-csodálótól az eltökélt reformkommunistáig ívelő – belső fejlődésére utalnak. A Pavel Kohout-generáció tapasztalati horizontját különösen az 1938–1945-ös megszállás élményei – a cseh főiskolák 1939-es bezárása, a megszálló hatalom ehhez kapcsolódó terrorja, az ún. „totális bevetés” élményei (a „Birodalomba”, illetőleg a protektorátusba „háborús termelésre” több mint 400 000 fiatal férfit és nőt küldtek kényszermunkára [KOŘALKA 1997, 7.]), valamint a háború végén a felszabadítási harcok – formálták. Ezek az élmények e generáció legtöbb tagját radikalizálták politikailag, szociálisan és nemzeti szempontból is, és radikalizmusukat átvitték fiatalabb kollégáikra, akikkel 1945 után a főiskolákon, a munkahelyeken és különböző politikai akciók során találkoztak. Velük közösen képezték a szocializmus lelkes „építőinek”¹⁴ viszonylag homogén csoportját, ami csak az „emberarcú szocializmus” programjával és az 1968-as reformkísérletekkel hullott szét teljesen. A Pavel Kohout-generációhoz tartozó fiatal akademikusok és diákok irányították például 1948 után az összes főiskolán végrehajtott tisztogatásokat, és emellett segédkeztek az ún. „polgári tudományok” – a logika, genetika, relativitáselmélet stb., és emellett persze a szociológia – likvidálásában. Csehszországban a szociológia mint polgári, állítólag az ún. tudományos kommunizmus ellen irányuló tudomány, 1964-ig be volt tiltva. A jelszó, amely ezt a két csoportosulást, a „Fucik-generációt” és a „totális bevetés” generációját bizonyos időre összekötötte, körülbelül így hangzott: *Soha többé gazdasági világválságot, soha többé müncheni egyezményt*. Ezzel a jelszóval a háború utáni első években széles politikai támogatottságra találtak a nemzeti nyilvánosságban, s azután ebből nőtt ki az a meggyőződés is, hogy a csehek és szlovákok nemzeti és állami önállóságát kizárólag a Szovjetunió képes garantálni.

¹³ Az 1948-as februári kommunista hatalomátvétel után persze a legtöbbször közülük rövid időn belül, s olykor tragikus körülmények között kellett elhagynia állását – Zaviš Kalandrát az első politikai perben halálra ítélték, František Halas és Kontantin Biebl öngyilkosságot követett el, Karel Teigét a halálba hajszolták –, vagy ideológiai „önkritikát” kellett gyakorolnia.

¹⁴ Itt mellékesen megemlíthető az irodalomtudós Vaclav Černy *Emlékezések* című írása, amelyben plasztikus ábrázolja, milyen szerepet játszott például a választói korhatár csökkentése a háború utáni közéletben (ČERNÝ 1993, 330.)

Ennek a két generációs csoportosulásnak a kezdeti egysége csak az 1956 utáni időszakban kezdett fokozatosan töredezni. A titkos Hruscsov-beszéd a maga első sztálinizmus-leleplezéseivel, a lengyelországi és a magyarországi események, valamint az írókongresszus belpolitikai színterén, ahol először tettek fel kérdéseket a betiltott és bebörtönzött írók sorsáról, nem csupán a generációk közötti feszültséghez járultak hozzá a Fucik-generációhoz való viszonyban, hanem a kontroverz generációkon belüli pozíciók tisztázásához is. A Pavel Kohout-generációnak kialakult egyfelől egy inkább „konzervatív”-tradicionális, és másfelől világosan reformista-modernizáló irányultságú szárnya.¹⁵ 1957 tavaszán betiltották ugyanennek a generációnak az első intellektuális szószékét, a *Květen* (Május) című havi folyóiratot, amelynek elnevezése jelképesen az 1945-ös tavaszi felszabadulásra és egyúttal e generáció nyilvánosságra lépésére utal, de a már kialakult kritikai pozíciók informálisan továbbéltek.

Az 1960-as években folytatódott e generáció reformista-modernizáló irányultságú szárnyának önállósulási folyamata; a reformisták szószéke a *Literární Noviny* (Irodalmi Újság) című hetilap volt. Itt tárgyalták az akkori idők legtöbb kultúrpolitikai témáját, kezdve az ún. „személyi kultusz” kritikájával, az elidegenedéssel, „a fiatal Marxon”, a „nyugati marxizmuson”, Franz Kafkán, a nemzeti történelem és a nemzet kulturális örökségének a kérdésein, strukturalizmuson és avantgárdon keresztül egészen az 1968. augusztusi „2000 szó” kiáltványig. A csoport *Literární Noviny* körül gyülekező intellektuális reprezentánsai mind nyilvánvalóbban mint a prágai tavasz világnézeti aktivistái váltak ismertté. Fölmerült a Közép-Európa-problematika, például a filozófus Karel Kosíknál, ezt később, az 1980-as évek kezdetén Milan Kundera – s mellette Pavel Kohout, Karel Kosík, Radovan Richta, Sergej Machonin, Jan Procházka, Ivan Klíma, Milan Jungmann és a generáció egyik fő reprezentánsának számító Ludvík Vaculík – nemzetközileg is sokat vitatott témává tette. A hatvanas években „Közép-Európa” kultúrkonceptiója a szocializmus reformjainak a legitimálására szolgált: utalt a közép-európai kulturális és civilizatórikus fejlődés különbözőségeire és az itt élő népek – különösen Kelethez viszonyítva – eltérő politikai tapasztalataira, és ezzel a szocializmus felé vezető sajátos (a szocializmus eredeti humanista szándékának inkább megfelelő) úthoz való jogot indokolta meg.¹⁶

A háború utáni generációs kohorszok közül a harmadik, az ún. *Tvář* (Arculat) folyóirat generációja volt a relatíve leginkább homogén, amelyet olykor *Vaclav Havel-generációnak* is neveznek. Ez különösen az 1935 és 1945 között születetteket foglalja magába, akik a sztálinizmust többnyire csak célzott intézkedések tárgyaiként élték át. A Havel-generációt általában a szocializmussal való rendkívül differenciált kapcsolata, és különösen a cseh szocialista valósággal szembeni kritikus álláspont jellemezte. Ehhez tartozik néhány általánosan meggyökeresedett cseh nemzeti mítosz és sztereotípiá problémáztatásának a kísérlete is. Ennek a generációnak a tapaszt-

¹⁵ Ezen a generáción belül azonban a generációs harcok kezdetét már az 1952-es ún. „pamflet-eseményekhez” kell kapcsolni, amikor a hivatalosan propagált szocialista realizmus és a rákövetkező ideológiai-pedagógiai viták irodalmi kigúnyolásáról volt szó. Itt talán csak mellékesen lehetne utalni arra, hogy a generáción belül akkoriban keletkezett ideológiai-politikai feszültség a maga alapozóitól és 1970 után végrehajtott nagy párttisztogatás korszakáig bizonyos tekintetben tovább íródott.

¹⁶ Kosík szerint ugyanis létezik különbség aközött, hogy a „cseh kérdést” (azaz a csehek politikai és kulturális identitására irányuló kérdést: M. H.) a Kelet és Nyugat között élő kis nemzet kérdéseként vagy a közép-európai politikai nemzet problémájaként fogalmazzák meg. Az első esetben azt akarjuk tudni, hogy ebben az exponált térségben hogyan lehet túlélni, míg a másodikban azt kérdezzük, milyen viszony áll fenn Közép-Európa és egy politikai nemzet között. Másként fogalmazva: Kosík számára a csehek csupán abban a mértékben számítanak politikai nemzetnek, amennyiben részt vesznek Közép-Európa alakításában. (Kosík 1968, 1.)

talati horizontját mindenekelőtt 1948 után a cseh társadalom szociális struktúrájába történő totalitárius – „osztályharcosan” érvelő – beavatkozás és ennek következményei formálták, különösen a mezőgazdaság kollektivizálása, a politikai perek és a kulturális szféra ideológiai homogenizálása. Ez a generáció valamivel később lépett színre,¹⁷ nevezetesen az 1960-as évek közepén, vagyis a rendszer egyértelmű fellazulásának az idején. A már említett *Tvář* folyóirat akkori megalapítását és világnézeti orientációját a Pavel Kohout-generáció politikailag és publicisztikailag tevékeny reprezentánsai bizalmatlanul szemlélték, és mint a saját szocializmusreform-koncepcióik felelőtlen megzavarásaként kritikusan kommentálták.¹⁸ Akkoriban a *Tvář* folyóiratot – melynek szerzői közé később, a „bársonyos forradalmat” követő első időkből szerepet játszó sok politikus és politológus, mint például Vaclav Havel, Vaclav Klaus, Milan Uhde, Emanuel Mandler, Bohumír Dolezal tartozott – két év után a reformisták közreműködésének eredményeként felfüggesztették, ezt követően 1968-ban megújult, majd 1969-ben végérvényesen betiltották. Ez a *Tvář*-nemzedék a modern európai szellemi áramlatok felé nyitottabb orientálódott, ennek alapján egy teljesen eltérő viszonyt próbált kiépíteni az első köztársaság cseh kultúrájával kapcsolatban. A Kohout-generációval ellentétben számukra a baloldali orientáltságú cseh avantgárd nem volt olyan fontos és érdekes, s így inkább a két világháború közötti időszak más művészeti áramlatait hangsúlyozták, mint például a cseh katolikus moderneket és kiváltképpen az első köztársaság irodalmának esztétikai különceit, Ladislav Klímat, Richard Weinert vagy Jakub Deml.

A *Tvář*-generáció klasszicizáló vonzalmainak szempontjából Lukács György esztétikája és a modern művészetről vallott felfogása – amely akkoriban például Milan Kundera számára meghatározó volt¹⁹ – hasonlóképpen teljesen jelentéktelennek tűnt. A *Tvář*-generáció vezető tagjait filozófiailag erősen befolyásolta Jan Patocka munkássága, különösen Patocka Edmund Husserl- és Martin Heidegger-interpretációi. E két generáció összeütközése az orosz megszállást követően, 1968 telén a Milan Kundera és Vaclav Havel közötti vitában csúcsozott ki, amelyet az ún. „cseh küldetésről” szóló vitának is lehet nevezni. Ebben a vitában mindkét protagonista, és a többi vitázó, szenvedélyesen polemizált a „prágai tavasz” jelentőségéről és sorsáról, a „politikai és gazdasági normalizálódásról” s egyáltalán a cseh szocializ-

¹⁷ A *Generace* 35–45 (1935–1945-ös generáció) című gyűjteményes kötetet – amelyben szerepelt Jiří Gruša, Petr Král, Karel Hvizd'ala, Václav Bělohradský, Markéta Broušková, Antonín Brousek, Ivan Binar, Petr Kabeš, Eda Kriseová, Andrej Stankovič, Věra Jirousová, Jaroslav Hutka, Pavel Šrut, Karel Kryl, Petr Podhrázký, Jaroslav Vejvoda, Sylvie Richterová és Tomáš Frýbort – e generáció megkésett kiáltványának lehet tekinteni. (*Generace* 35–45. 1986.) Ehhez az 1968 után némely vonatkozásban nem egységes generációhoz – amelynek tagjai részben száműzetésben éltek és tevékenykedtek – hozzá kell számítani más disszidensszerzők egész sorát, akik e gyűjteményes kötetben különböző okokból kifolyólag nem tudtak közreműködni. Ilyen disszidensszerzők volt többek között Václav Havel, Milan Uhde, Jan Sokol, Petr Pitthart, Václav Klaus, Jan Beneš, Jaroslav Kofán, Bohumil Doležal, Jana Lopatka, Emanuel Mandler, Ivan Wernisch, Jaroslav Střítecký, Pavel Švanda, Ilya Srubar és mások, s úgyszintén néhány további szerző a „normalizálás” ún. „szürke zónájából”, akik intellektuálisan csak a „bársonyos forradalom” után érvényesültek.

¹⁸ Azonban a Kohout-generációnak csak kevés tagja – mint például Antonín Liehm a publicista és Jean-Paul Sartre fordító, később emigráns és a *Lettre International* című folyóirat kiadója – látta már akkoriban világosan, ami később csak elmélyült, azt tudniillik, hogy „Václav Havel módfellett pontosan fejezte ki saját generációjának érzéseit, úgyszólván függetlenül a generáció tagjainak politikai és más hovatartozásától. Sőt, egy nemzedék érzéseit önmagából fejezte ki. Aki nem érti ezt, mindent elveszített ebben az országban, és pedig egyszer s mindenkorra.” (LIEHM 1990, 320.)

¹⁹ Ehhez lásd különösen Milan Kundera esszéinek, *A regény művészetének* az első szövegváltozatát, amely cseh nyelven az 1960-as évek elején jelent meg.

mus jövőjéről.²⁰ A cseh sorsról szóló vita Milan Kundera esszéjének (A cseh sors) a *Literární noviny* (Irodalmi újság) karácsonyi számában történő megjelenését követően (KUNDERA 1968, 1) lángolt fel. Az újság akkoriban az „L” rövidítés alatt jelent meg. Václav Havel azután a *Dnešek* (Ma) című folyóiratban *A cseh küldetés?* című írásában válaszolt (HAVEL 1969, 1).²¹ Az egész vita azután a brnói *Host do domu* (Vendég a háznál) című havilapban folytatódott, ahol Kundera a *Radikalizmus és exhibicionizmus* című dolgozatával válaszolt (KUNDERA 1969, 24–29), majd további publicisták fogalmazták meg állásfoglalásaikat. A legfontosabb hozzászólások *Az átváltás sorsa és az önáltatás arculata* Jaroslav Štříteckýtől (ŠTRÍTECKÝ 1969, 16–22) és Lubomír Nový *A válság metakritikája* (NOVÝ 1969, 15–20)²² című írásai voltak. Ebben az időszakban más periodikákban is lehet találni polemikus állásfoglalásokat. 1969 késő tavaszán a megújult cenzúra leállította, pontosabban szólva: betiltotta ezeket a vitákat.

Itt sajnos idő hiányában nem tudom Milan Kundera akkori helyzettel történő összekötkezésének teljes kontextusát feltárni. A „cseh sors” patetikus jelszavából – Kundera szerint – annyi megállja a helyét, hogy a cseh kulturális és politikai fellendülést mindig külső ellenségek akadályozták meg, és ezért megpróbált rámutatni a „kis nemzetek” (melyek állítólag mindig ki voltak téve a nagyhatalmak hatalmi játékainak) szerepének kultúrtörténeti jelentőségére. Kundera reflexióiban három motívum tűnt érdekesnek és vitára érdemesnek. Mindenekelőtt megkísérelte 1968 eseményeit a cseh nemzeti történelem szélesebb kontextusába beilleszteni; Kundera szerint a régebbi, a XIX. század vége óta vitatott „cseh kérdésnek” csupán egy újabb változatáról – azaz a csehek mint kis nemzet identitására, történelmi létjogosultságára és kulturális produktívására irányuló kérdésről – van szó. Kundera emellett megpróbálta a szocializmus fogalmát nemzeti-patrióta módon pontosítani. Szerinte többé már nem érvényes az, hogy a nemzeti életet egy „unitárius” szocializmus-elképzelés alá rendelik, hanem éppen fordítva azt kell kérdezni, hogy a szocializmus miként illeszkedik a nemzeti kultúrához és politikához, s eszméje jelenleg mit jelenthet a nemzet számára. Végül az volt a tézise, hogy az orosz megszállás ellenére a cseh reformszocializmus alapelvei továbbéltek és fennmaradtak.²³

Václav Havel polémiájában Kundera egész okfejtését *provinciális messianizmusnak* nevezte, mely állítólagosan *azt hangsúlyozza, ami máshol normálisnak számít*, és olyan kísérletnek kell tekinteni, amely a saját generáció történelmi felelősségét egy külső

²⁰ E viták, valamint a „68 augusztusa” és Husák fellépése közötti egész fejlődés megértése szempontjából hasznosnak tűnik megemlíteni a lehetséges politikai továbbfejlődés három alternatív koncepcióját, az ún. „normalizációs koncepciót, a „realisztikus” és a „radikális” koncepciót (KOSÍK 1968, 1). E koncepciók közül 1968 őszén előzetesen egyik mellett sem döntöttek, és – ideáltipikusan tekintve – mindegyikük megmutatta az akkori megszállás realitását, és további perspektíváikat más politikai pozícióból különböző világnézeti elvárásokkal kapcsolatták össze. A szocialista rendszer gazdasági perspektíváival kapcsolatos kérdések mellett mind a három koncepcióban fontos szerepet játszott a nemzet és a szocializmus közötti viszony előbbivel összefüggő problémája, miközben ez persze az 1960-as években visszatérő témája volt a kommunista értelmiségiek több vitájának. Így ezt kompenzációs elemnek lehet tekinteni a „proletár internacionalizmus” orosz imperializmus nézőpontjából értelmezett tanának következményeivel szemben.

²¹ Itt a *Host do domu*-ban megjelent szövegváltozatot használtam fel. (HAVEL 1969, 20–23.)

²² Itt egy, annak idején a cenzúrahivatal által elkobzott példány alapján dolgozom.

²³ „Az új cseh politika jelentősége – írta akkoriban Kundera – túlságosan is messzeható volt ahhoz, hogy ne ütközzön ellenállásba. A konfliktus természetesen drasztikusabb volt annál, mint azt sejtthettük, és brutális volt az a vizsga, amelynek a politika ki lett téve. Én mégis elutasítom, hogy ezt a történetet nemzeti katasztrófaként ábrázolják, mint azt bizonyos fokig siránkozó nyilvánosságunk teszi. Sőt, a közvélemény ellenében bátorodom kijelenteni, hogy a »csehszlovák ős« jelentősége jóval nagyobb, mint a »csehszlovák tavaszé«.” (KUNDERA 1968, 1.)

ellenségre hárítja át. Kiváltképp elutasította Kundera tézisét a „prágai tavasz” továbbéléséről, melyet Havel megkísérelt indiciumként leleplezni, mert szerinte Kundera nem akarja látni a szovjet elképzeléseknek megfelelő kezdődő „normalizálódást”. És sokan hozzá is fűzték akkoriban, hogy Kundera nem akarja látni a tény, miszerint az orosz megszállás az idősebb, világosan antireformista beállítottságú „gazdasági válság”-generáció ideológiai meggyőződéseit és politikai hatalmi pozícióit stabilizálta, és az országban egy neosztálinista helyzetet teremtett.

Válaszában Milan Kundera megkísérelte továbbfejleszteni saját érveit, miközben kiemelte a csehszlovákiai reformszocializmus-kísérlet európai jelentőségét és Vaclav Havelt olyan emberként határozta meg, akit a szocializmushoz csak külső viszony fűz. Havel *eredeti erkölcsi tartása* – Kundera szerint – *egy tisztán erkölcsi exhibicionizmus-sá változott* (KUNDERA 1969, 27). Kundera itt politikai vitába bocsátkozott, amely sohasem volt az erőssége, és megpróbálta menteni azt, ami akkoriban mások, különösen a fiatalok számára már kiürültek, megbecstelenítettek és összetörtnek tűnt, és ami ebben az értelemben is a megfelelő generációs képzetek mintázatában gyökerezett-ként jelent meg.

Kunderával szemben kritikus álláspontot foglalt el Jaroslav Střítecký is, aki Havel jogát, hogy a szocializmus felépítését kívülről szemlélje, úgy védte meg Kundera ellenében, mint saját nemzedékének autentikus igazát. Kundera érveit, melyek az aktuális helyzetben mind világosabban összekötődtek a cseh nemzeti küldetés sztereotípiájával, mint a szocializmus felépítésének történelmi szükségszerűségével kapcsolatos nemzedéki illúziókban rejőket leplezte le. A Kohout-nemzedék szocializmusról alkotott elképzelései így válhattak el konkrét történelmi formájuktól, és azzal fenyegettek, hogy egy új *nemzeti pótideológiává* változnak át.²⁴ A Kohout-nemzedék Střítecký szerint úgyszólván Karl Marxtól František Palackýhoz húzódtott vissza (STRÍTECKÝ 1969, 21), az osztályharctól a nemzethez, ami nem csupán a saját, politikailag kompromittálódott ifjúkor *restauratív-konstruktív elfeledését* teszi lehetővé, hanem azt, hogy egyúttal önmagukat ismét megújult politikai avantgárdként értsék meg.

Ebben a vitában a brnói Mašaryk-kutató, Lubomír Nový megpróbált egy közbülső pozíciót elfoglalni (Nový 1969, 15–20), s ezt Havel és Střítecký nemzedéki perspektíváinak gyengítésével egy szélesebb történelmi szocialista mozgalom pozíciójának a javára alapozta meg. Így tudta Střítecký politikával szemben támasztott morális igényeit elfogadni, de a generációs különbségekre vonatkozó kiindulópontját – amely Stříteckýnél abban a tézisben csúcsosodott ki, hogy a reformszocialista mozgalom esetében a misztifikátorok és misztifikációk Odüsszeiájáról van szó, amely csupán egy mozzanata annak, amit megpróbáltak megreformálni – elvből elutasította. Szerinte Střítecký generációs koncepciója – különösen a szocializmus és a nacionalizmus eszméinek változásaira is tekintettel – gyenge, és magát a koncepciót is *demitologizáló mítosz*ként kell megérteni. Ezért tekintette Nový a modern világ általánosan érzett válságának egységesített eszméjét a vitatott problémák szükséges megközelítésének, és ebben az értelemben számára 1968 tavaszának reformkísérletei nem valamiféle leegyszerűsítő és naiv *liberálkommunizmus* megjelenései voltak, hanem az *autentikus* – vagyis nem dogmatikus – *marxizmus* hosszú fejlődésének természetes végeredmé-

²⁴ „A nemzet romantikus felfogása ismét rugalmas eszközzé vált, amelyet az új, forradalom utáni »mi« fiktív egyesülése tett lehetővé, ... ami persze csak olyan önátlatás, amely abban segített ennek a nemzedéknek, hogy még mindig a történelmi mozgás élcsapatának láthassa magát”. (STRÍTECKÝ 1969, 19.)

nye. A megújulás ideológiája kísérlet volt a modern társadalmak új problémáinak marxista megoldására egy szocialista alternatíva szellemében.

A felvetett problémák megvitatása és a generációk közötti állásfoglalások megkövülése, amelyhez, mint említettük, a független újságok betiltása útján mesterségesen akadályozott polémiák vezettek, nem talált különösebb visszhangra a szélesebb nyilvánosságban. Ez a nyilvánosság ugyanis időközben egyre inkább csaldótt a kommunista pártfunkcionáriusok politikai erkölcsét illetően és egyáltalán, a politikában. Mind világosabban megmutatkozott, hogy a következő, legifjabb generáció – amelyet, úgy mond gátoltak abban, hogy „magánvaló generációból” „magáért való generációvá” váljon, s amely azután fel is oldódott a nómenklatúra és a disszidensek közötti „szürke zónában” – teljesen elutasította a szocialista perspektívát, amely a *Tvář*-generáció esetében még játszott bizonyos szerepet. Ezt már az akkori legifjabb publicisták hozzászólásaiból is kiolvashatjuk,²⁵ akiknél a politikában való csaldódás elvileg kötődött össze a szocializmusban való csaldódással. A „bársonyos forradalom” során a máskülönben hevesen megvitatott politikai programokban talán ezért is lehetett a szocialista történelem- és társadalomperspektívákkal – és a „prágai tavasz” eszméivel – csupán mellékesen találkozni.

Fordította Cs. Kiss Lajos Érczy Dániel nyersfordításának felhasználásával

IRODALOM

- BOHNSACK, Ralf 1998. „Orientierungsmuster”: ein Grundbegriff qualitativer Sozialforschung. In Siefkes, D., et al (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Informatik. Kulturelle Praktiken und Orientierungen*. Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag.
- BUDE, H. 1997. *Das Altern einer Generation. Die Jahrgänge 1938–1948*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ČERNÝ, Vaclav 1993. *Paměti. III.* (Emlékezések) Brno: Atlantis.
- DANIEL, U. 2001. *Kompendium Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- DILTHEY, Wilhelm 1924. *Über das Studium der Geschichte der Wissenschaften vom Menschen und dem Staat*. In Dilthey, Wilhelm: *Gesammelte Schriften*. V. Band. Leipzig – Berlin: Teubner.
- GLENN, N. D. 1977. *Cohort Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications.
- HÁJEK, J. 1946. *Generace na rozhraní*. (Generációk a határmezsgyén.) Praha: Mladá fronta.
- HAVEL, Václav 1969. Český uděl? (A cseh sors?) *Dnešek*, 1. évf. 1969/1.; *Host do domu*, 16. évf. 1969/15.
- HAVELKA, Miloš 2006. Tschechische Republik – Migrationen, Vertreibungen, Interventionen in die Sozialstruktur. In Sterbling, Anton (Hrsg.): *Migrationsprozesse. Probleme von Abwanderungsregionen, Identitätsfragen*. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag.
- HEIDEGGER, Martin 1987. *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer.
- HVIŽDÁLA, K. (Hrsg.) 1986. *Generace 35–45*. (Generációk 35–45.) München: Arkýř.
- JAEGER, H. 1977. *Generation in der Geschichte. Überlegungen zu einer umstrittenen Konzeption. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, 3. Jahrgang. Heft. 3.
- JUREIT, U. – WILDT, M. (Hrsg.) 2005. *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*. Hamburg: HIS.
- KELLER, M. 1978 *Reflections on Politics and Generations in America*. In Daedalus – Generations.
- KOŘALKA, J. 1997. Evropské myšlení v novodobé české společnosti. (Európai gondolkodás az újkori cseh társadalomban) *Dějiny a součanost*, 3.
- KOSIK, Karel 1968. Iluze a realismus. (Illúzió és realizmus) *L.* (Literární noviny) 1. évf, 1968/1.

²⁵Lásd például a „ned” (J. Nedvěd) aláírással ellátott kommentárt. („ned 1969, č. 5. S. I.; „M. Š. 1969, č. 3)

- KUHN, Thomas 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. (A tudományos forradalmak szerkezete) Praha: Oikumenh.
- KUNDERA, Milan 1968. Český úděl. (A cseh sors) *Literární noviny*, 1. évf. 1968/7–8.
- KUNDERA, Milan 1969. Radikalismus a exhibicionismus. (Radikalizmus és exhibicionizmus) *Host do domu*, 16. évf. 1969/15.
- LEDERER, J. 1979. *České rozhovory* (Cseh beszélgetések). Köln am Rhein: Index.
- LIEHM, Antonín J. 1968. *Generace*. (Generációk) Praha: Čs. Spisovatel.
- LIEHM, Antonín J. 1990. *Generace* (Generációk). Praha: Česlovensky spisovatel.
- LÜSCHER, K. – LIEGE, L. 2003. *Generationsbeziehungen in Familie und Gesellschaft*. Konstanz: UTB.
- MANNHEIM, Karl 1964. Das Problem der Generationen. In Mannheim, Karl: *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk eingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolf. Berlin – Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag.
- MANSEL, J. – ROSENTHAL, G. – TÖLKE, A. (Hrsg.) 1997. *Generationen-Beziehungen, Austausch und Tradierung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- MEUSER, M. – SACKMANN, R. 1992. *Analyse sozialer Deutungsmuster. Beiträge zur empirischen Wissenssoziologie*. Pfaffenweiler: Centaurus.
- Nedvěd, J. [„ned“] 1969. *Praktické poučení* (Praktikus felvilágosítás). *Tvář*, (Příloha), 1969, č. 5.
- NOVÝ, Lubomír 1969. Metakritika krize. (A válság metakritikája) *Host do domu*, 17. évf. 1969/9.
- PULASKI, M. – VALENTA, J. (Hrsg.) 1998. *Zkušenost tří generací Poláků, Čechů a Slováků. 1918–1998* (A csehek és lengyelek három generációjának tapasztalata. 1918–1998) Wroclav.
- SACKMANN, R. 1992. Das Deutungsmuster „Generation“. In M. Meuser – R. Sackmann (Hrsg.): *Analyse sozialer Deutungsmuster. Beiträge zur empirischen Wissenssoziologie*. Pfaffenweiler: Centaurus Verlag.
- SOLDAN, F. 1940. *Tři generace*. (Három generáció) Praha: Melantrich.
- SPARSCUHL, Vera 2000. *Generationsverhältnisse und Wissenschaftskultur: Eine Rekonstruktion von Generationsverhältnissen in der DDR-Soziologie*. Universität Kassel. Habilitationsschrift.
- S. I.; „M. Š.“ 1969. Rozhovor se Slavomírem Větrovcem, studentem filosofické fakulty (Beszélgetés Slavomír Větrovcecel, a filozófiai kar egyik hallgatójával). *Tvář*, (Příloha), 1969, č. 3, S. V.
- STRÍTECKÝ, Jaroslav 1969. *Úděl proměny a tvář sebeklamu*. (Az átváltozás sorsa és az önátlatás arcualata) *Host do domu*, 17. évf. 1969/5.

**Brassai: Párizsi pár a „Quarte-Saisons” táncteremben,
1932, zselatinos ezüst**